

Magdalena Mastalerz¹
Lublin

Spoleczeństwo obywatelskie, jako przestrzeń dla organizacji samorządowych w tradycji liberalnej i republikańskiej Wybrane aspekty

Wstęp

Termin *społeczeństwo obywatelskie* niezmiennie oznacza zwykłych obywateli. W literaturze przedmiotu można jednak spotkać różne jego wykładnie. Klasyk społeczeństwa obywatelskiego A. Ferguson uważa, że konstytuuje je potrzeba egzystencjalna, indywidualna korzyść, tożsamość narodowa². I. Kant wiąże obywatelstwo między innymi z umiejętnością krytycznego formułowania samodzielnych sądów przez jednostki oraz z odwagą publicznego ich wypowiedziania. G. Hegel wiąże je z umiejętnością rozumienia intencji władzy oraz z konformizmem wobec władzy. Marks rozciąga społeczeństwo na szerokie warstwy proletariatu. G. Hegel i Marks uchodzą za klasyków społeczeństwa obywatelskiego definiowanego przez indywidualne potrzeby realizowane w wolnym uczestnictwie wymiany rynkowej (*Bürgergesellschaft*)³. C. Schmitt rozumie je jako zgromadzenie, aprobująco przyjmujące wolę suwerena biernie bądź akklamacyjnie⁴. J. Habermas pisze o społeczeństwie obywatelskim jako o krytycznych i racjonalnych jednostkach zdolnych artykułować swój nonkonformizm wobec autorytetów władzy, pod wpływem teorii systemów N. Luh-

¹ Magdalena Masztalerz – mgr, doktorantka w Katedrze Katolickiej Nauki Społecznej i Etyki Społeczno-Gospodarczej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, e-mail: mmasztalerz.kul@gmail.com.

² A. Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, T. Cadell, London [1767] 1782, s. 122, 128. <http://oll.libertyfund.org/titles/ferguson-an-essay-on-the-history-of-civil-society> (11.04.2018).

³ J. Habermas, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, W. Lipnik, M. Łukasiewicz [przekł.], Warszawa [1962] 2007, s. 225, 242-260.

⁴ Carl Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Berlin [1923] 1961.

manna zmienia jednak swe wcześniejsze wyobrażenie racjonalnej i krytycznej jednostkowości wskazując na stowarzyszeniowość jako podstawową substancję społeczeństwa obywatelskiego rozumianego jako społeczeństwo cywilne (*Zivilgesellschaft*)⁵. W każdym z przytoczonych wariantów, w pojęciu *społeczeństwo obywatelskie* kryje się zasadniczo ten sam przedmiot empiryczny, tj. zbiorowość zwykłych obywateli usytuowanych i działających w przestrzeni pomiędzy państwem, rynkiem a żywiołem sfery prywatnej⁶.

Za początek społeczeństwa obywatelskiego przyjmuje się nowożytność. Nawet jeżeli w starożytności funkcjonowały instytucje oraz układy społeczne, które dziś mogą uchodzić za prefiguracje społeczeństwa obywatelskiego, społeczeństwo obywatelskie jako wyobrażony syngulatywny kolektyw jest niezmiennie fenomenem nowożytnym⁷. Elitarność uczestników greckiego *polis* w żaden sposób nie odpowiada egalitarnemu charakterowi nowożytnego społeczeństwa obywatelskiego. To w czasach nowożytnej dezintegracji jednego wielkiego systemu społecznego na funkcjonalne systemy cząstkowe nastąpiło rozdzielenie społeczeństwa obywatelskiego od państwa. W nowożytności też społeczeństwo obywatelskie stanęło wobec konieczności zaznaczenia swej autonomii wobec autorytetów zastanych: państwa i tradycyjnych aksjologii. Celem niniejszego artykułu jest próba definicji społeczeństwa obywatelskiego w kluczu dwóch odrębnych tradycji: *republikańskiej* i *liberalnej*. Optymistycznie zakładam, że egzemplifikacja tych dwóch tradycji społeczeństwa obywatelskiego, w dużym zarysie oczywiście, pozwoli uchwycić specyfikę dwóch narodowych ścieżek rozwoju organizacji pozarządowych, mianowicie Francji i Niemiec.

1. Definicja pojęcia społeczeństwo obywatelskie

E. Wnuk-Lipiński definiuje społeczeństwo obywatelskie jako „ogół niepaństwowych instytucji, organizacji i stowarzyszeń cywilnych działających w sferze publicznej. Są to struktury względnie autonomiczne wobec państwa, powstające oddolnie i charakteryzujące się na ogół dobrowolnym uczestnictwem swoich członków”⁸. Istotną kwestią przy definiowaniu społeczeństwa obywatelskiego jest określenie jego pozycji wobec państwa, rynku, jednostki oraz funkcji, jakich z reguły oczekuje się od społeczeństwa obywatelskiego. Odrębną kwestią jest

⁵ J. Habermas, *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, A. Romaniuk [przekł.], R. Marszałek, s. 391-393.

⁶ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2008, s. 11.

⁷ Ch. Taylor, *A Secular Age*, Cambridge MA. 2007. s. 208-211.

⁸ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia*, s. 119.

uzasadnienie postulatów aktywności obywatelskiej. Termin społeczeństwo obywatelskie łączy w sobie dwa poziomy lub dwie dymensje: 1. jako fenomen jest przedmiotem analitycznego opisu⁹; 2. jako autonomiczny aktor usiłujący artykułować własne interesy wobec zastanych autorytetów i tradycyjnych aksjologii jest konceptem normatywnym. Być może nie w takim stopniu jak sfera publiczna będąca areną społeczeństwa obywatelskiego, niemniej jednak termin społeczeństwo obywatelskie również należy do pojęć niedookreślonych i wieloznacznych¹⁰. O tym, czym społeczeństwo obywatelskie jest w istocie, lub bardziej, czym miałyby się stawać, do jakich funkcji i jakich ról aspiruje, decyduje kontekst, w jakim się pojawia, rozwija i w jakim funkcjonuje.

2. Wspólne zakotwiczenie społeczeństwa obywatelskiego w prawach podstawowych

Niekiedy można odnieść wrażenie, że tradycja liberalna i republikańska dysponują dwoma z gruntu różnymi modelami społeczeństwa obywatelskiego, gdzie w pierwszym podkreśla się nadrzędną rolę praw indywidualnych, w drugim prawo jednostek do samostanowienia społeczeństwa o sobie. Obydwie tradycje społeczeństwa obywatelskiego oczywiście różnią się od siebie, wyszły bowiem z odmiennych kontekstów i towarzyszyły im odmienne konstelacje historyczne – niemniej mają pewien istotny czynnik wspólny, który pozwala zrozumieć ich nowożytnie pochodzenie i który odróżnia je od ich starożytnych prefiguracji. Czynnikiem wspólnym jest zakorzenienie obydwu tradycji w indywidualnych negatywnych prawach wolnościowych (*status negativus*)¹¹. Społeczeństwo obywatelskie wyrastające z tradycji liberalnej, jako podstawę swego zaistnienia przyjmuje indywidualne prawo jednostki – formuje się w nonkonformistycznym odruchu kontestacji jednostek wobec autorytetów zastanych, tj. państwa absolutystycznego i aksjologii tradycyjnych, usiłujących penetrować żywioł sfery życia prywatnego. Odnosząc to do tradycyjnego schematu praw człowieka, mamy tu do czynienia z najbardziej wyrazistą i najbardziej przemawiającą wartością, jaką jest wolność jednostki do decydowania o sprawach prywatnych. W literaturze przedmiotu wolność ta jest niejako machinalnie identyfikowana z wolnością rynkową i nienaruszalnością sfery intymności

⁹ J. Kocka, *Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego i próby jego urzeczywistnienia od XVIII wieku*, [w:] *Obywatel, Odrodzenie pojęcia*, B. Markiewicz [red.], Warszawa 1993, s. 10.

¹⁰ K. Gadowska, J. Winczorek, *Sfera publiczna – funkcje, dysfunkcje normy oficjalne i nieoficjalne*, „*Studia Socjologiczne*”, 1-208 (2013), s. 5-18, tu s. 5-6.

¹¹ Habermas wyjaśnia tę kwestię na przykładzie równej pierwotności autonomii J. Habermas, *Faktyczność i obowiązki*, s. 120.

rodzinnej¹². Momentem inicjującym proces formowania się społeczeństwa obywatelskiego w tradycji liberalnej jest naturalny odruch kontestujący świadomej jednostki, która intuicyjnie chroni sferę własnej prywatności przed ingerencją lub penetracją autorytetów zastanych: państwa i aksjologii tradycyjnych. W nowożytności sfera rynku stanowiła klasyczny przykład działania prywatnego¹³.

W tradycji republikańskiej społeczeństwo obywatelskie również wychodzi z tego samego źródła, tj. z indywidualnego prawa jednostki, z tym jednak, że w tym wypadku nie akcentuje się kontestującego odruchu jednostki wymierzonego w państwo czy tradycyjne aksjologie usiłujące kontrolować sferę życia prywatnego, zwłaszcza rynku, lecz do głosu dochodzi tu indywidualne prawo jednostek do tworzenia stowarzyszeń¹⁴. Prawo jednostki do wolnego działania rynkowego na własny koszt i ryzyko w tradycji liberalnej, jak i prawo jednostek do zrzeszania i tworzenia w ten sposób zbiorowego podmiotu kreującego zbiorową wolę i opinię, jest tym samym negatywnym wolnościowym prawem jednostek, realizowanym jednak w odmienny sposób i w odmiennej materii.

3. Tradycja liberalna

Dla liberalnej tradycji społeczeństwa obywatelskiego istotna była teoria społeczna T. Hobbesa, który widział w nim rezultat umowy pomiędzy jednostkami. Był on przekonany, że: „źródłem licznych i trwałych społeczności nie jest i nie była wzajemna życzliwość, lecz [...] obawa wzajemna”¹⁵. Liberalna tradycja społeczeństwa obywatelskiego znajduje swe teoretyczne zakorzenienie w filozofii J. Locke’a oraz twórców konstytucji amerykańskiej. Hobbes uważał, że człowiek jako byt jednostkowy jest aspołeczny i agresywnie odnosi się do innych. W odróżnieniu od Hobbesa, Locke akceptował społeczną naturę człowieka oraz względną zbieżność interesów poszczególnych osób¹⁶. Zakładał, że wspólnota oddziałuje na jednostkę. Uważał, że przekonania, które posiada jednostka, kształtują się pod wpływem komunikacji społecznej, nie zaprzeczając tym samym procesom socjalizacji pierwotnej¹⁷. Społeczeństwo obywatelskie rozumiał jako społeczeństwo polityczne, które zostało powołane na mocy kontraktu dla ochrony własności i interesów jednostek. Zauważył, że społeczeństwo obywatelskie jest jak strefa wolnej wymiany, w którą nie powinna ingerować

¹² J. Habermas, *Strukturalne przeobrażenia*, s. 98.

¹³ Tamże, s. 82-85.

¹⁴ J. Habermas, *Faktyczność i obowiązki*, s. 387-388.

¹⁵ T. Hobbes, *O obywatelu*, [w:] *Elementy filozofii*, Warszawa 1956, t. II, s. 208.

¹⁶ J. Lock, *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992, Traktat drugi, paragraf 2, s. 166-168.

¹⁷ Tamże, s. 77.

władza¹⁸. Locke uważał, że: „gdziekolwiek więc pewna grupa ludzi zjednoczy się w jedno społeczeństwo, w którym każdy zrezygnuje na rzecz władzy publicznej z przysługującej mu na mocy prawa natury władzy wykonawczej, tam i tylko tam ma miejsce społeczeństwo polityczne bądź obywatelskie”¹⁹.

Jak zaznaczono powyżej, społeczeństwo obywatelskie formuje się w prawnopañstwowej instytucjonalizacji negatywnych praw człowieka, zwłaszcza tych, które dotyczą podstawowych wolności. Impulsem uruchamiającym proces jego formowania w tradycji liberalnej było usiłowanie ochrony osób prywatnych w ich naturalnych środowiskach życia społecznego przed zewnętrzną interwencją władzy, zwłaszcza państwowej. Państwo konstytucyjne w tym wypadku służy ochronie jednostki na jej drodze realizowania najbardziej osobistych planów życiowych. W tradycji liberalnej na pierwszy plan wysuwa się zatem prawnopañstwowe ujarzmienie politycznej władzy państwa, sam proces demokratyzacyjny odgrywa w tym wypadku rolę sekundarną²⁰. Akcent położony jest na ochronę wolności negatywnej, którą rozumie się jako prawo do szeroko pojętej samowystarczalności²¹.

4. Tradycja republikańska

Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego przejęta od Arystotelesa i Cyserona, znana była w Grecji pod nazwą *koinonia politike*, w Rzymie zaś jako *societas civilis*. Koncepcja tego typu zakładała jedność społeczeństwa i państwa, a zatem jedność społeczeństwa politycznego i obywatelskiego²². Według R.N. Bellaha i R. Madsena cechą charakterystyczną tradycji republikańskiej było uznanie społecznego charakteru osoby ludzkiej, oraz przekonanie, że wolność indywidualna „nie polega na odrzuceniu naszej społecznej natury, ale na krytycznej i dojrzałej lojalności”²³. W republikańskim etosie państwa obywatelskiego akcent położony zostaje na samostanowienie społeczeństwa i analogicznie dochodzi w niej do głosu patos zbiorowości świadomej swych potencjałów umożliwiających samostanowienie. W tradycji republikańskiej – wywodzącej się z humanizmu, zaszczerpionej w Europie przez Rousseau

¹⁸ W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych*, s. 42.

¹⁹ J. Lock, *Dwa traktaty o rządzie*, s. 224.

²⁰ J. Habermas, *Ach, Europa. Kleine Politische Schriften XI*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M [2008] 2014, s. 142

²¹ I. Berlin, *Two Concepts of Liberty* (1958), s. 12-14. <http://faculty.www.umb.edu/steven.levine/courses/Fall%202015/What%20is%20Freedom%20Writings/Berlin.pdf>, (11.04.2018).

²² J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, s. 8.

²³ R.N. Bellah, R. Madsen, W.M. Sullivan, A. Swidler, S.M. Tipton, *Sklonność serca. Indywidualizm i zaangażowanie po amerykańsku*, Warszawa 2007, s. 33.

i wspartej przez rewolucję francuską, w Ameryce natomiast propagowanej przez J. Harringtona – społeczeństwo obywatelskie formuje się wskutek upowszechnienia wspólnych praw politycznych. Nowożytnie negatywne prawo jednostek do samostanowienia o sobie jest upowszechnieniem w warunkach społeczeństwa funkcjonalnie zróżnicowanego starej reguły wolności „rady starszych”, która miała swój odpowiednik w politycznych ustrojach Grecji i Rzymu oraz przypuszczalnie w trybalizmie pogańskim.

Intuicja samostanowienia o sobie zbiorowości, znajduje odzwierciedlenie w zasadzie suwerenności narodów. W tradycji republikańskiej społeczeństwo obywatelskie wyrasta z przekonania, że władza suwerena nie może być przelegalizowana i podporządkowana interesom społeczeństwa stanowego. Według formuły republikańskiej to władza wychodząca z ludu i włączana w proces demokratyczny stanowi element konstytutywny spajający całość społeczeństwa. Spoiwem społeczeństwa obywatelskiego nie jest w tym wypadku odruch kontestujący, lecz wewnętrzne przekonanie, że aktywnie korzystając z naturalnego i negatywnego prawa do zrzeszania się jednostki formując ciało polityczne generują racjonalność niezbędną dla trwania społeczeństwa i ustroju. Społeczeństwo obywatelskie w tradycji republikańskiej definiuje się przez jego zdolność generowania wspólnej woli wyrażającej interes publiczny. W tradycji republikańskiej status obywateli formujących jeden wspólny organizm społeczny szukający możliwie najbardziej optymalnych rozwiązań dla dobra wspólnego nie może być zrównywany ze statusem klientów lub konsumentów realizujących własne interesy prywatne, jak ma to miejsce w tradycji liberalnej²⁴.

5. Antycypacja modelu republikańskiego w starożytności

W świecie antycznym społeczeństwo obywatelskie ukierunkowane było na aktywność obywateli, którzy byli zjednoczeni normatywną ideą *polis*. Państwo stanowiło najwyższą wspólnotę, obejmującą wszystkie społeczności. Dzięki temu nie istniało napięcie pomiędzy autonomicznym indywidualum a organizacją polityczną. Celem wspólnoty były „piękne uczynki”, a podstawą zrzeszania się – serdeczność oraz miłość. Kluczową kategorią w tradycji helleńskiej i rzymskiej, z której czerpała myśl republikańska, była podmiotowość obywatelska oparta na wolności i godności osoby, oraz przynależność do wspólnoty i jej współtworzenie²⁵.

²⁴ J. Habermas, *Ach, Europa*, s. 142-143.

²⁵ P. Gliński, *O społeczeństwie obywatelskim w Polsce: teoria i praktyka*, s. 118.

Obywatelom republiki i ich uczynom towarzyszy zawsze ton powagi. Republika uginająca się pod brzmieniem obowiązków jest dumna i bywa szlachetna, ale nie ma poczucia humoru. Republika znajduje się w stanie nieustannego zagrożenia, i to nie tylko zewnętrznego. Stokroć groźniejsi są dla niej wrogowie wewnętrzni, ci, którzy próbują odebrać obywatelom prawo do współdecydowania o swoich losach i przemieniać „sprawę wszystkich” w „sprawę jednego”. Koncentracja władzy prowadzi do tyranii, a więc do zagłady republiki [...]. Wolność jest konieczna, bo tylko dzięki niej mogą się ujawnić i rozkwitnąć moralne cnoty²⁶.

W modelu republikańskim partycypacja mieszkańców polis kształtowała się w poczuciu przynależności do wspólnoty politycznej oraz w świadomości wspólnych korzyści, które niesło zaangażowanie dla dobra i szczęścia społeczności. Zaangażowanie w polis oznaczało urzeczywistnienie osobistego szczęścia²⁷. Podstawą funkcjonowania polis było wspólne dobro społeczności. Obywatel postrzegany był jako członek zbiorowości, jego wartość opierała się na udziale we wspólnocie politycznej. Przynależność do takiej wspólnoty kształtowała tożsamość jednostki, była jej wyróżnikiem. Poprzez partycypację w sferze publicznej obywatel osiągał najwyższy rodzaj szczęścia, ponieważ utożsamiał interes prywatny z interesem wspólnoty. Traktowane to było jako przejaw mądrości, dojrzałości i cnoty. Józef Lipiec zauważa, iż w starożytnym społeczeństwie obywatelskim przeważały obowiązki obywateli wobec wspólnoty nad ich indywidualnymi uprawnieniami²⁸.

Według Arystotelesa klasyczne społeczeństwo obywatelskie, składało się ze zwierających w sobie grup, z których każda wypełniała swoje zadania i dbała o własne potrzeby. „Rodzina zaspokajała potrzeby codziennego życia, gmina – życia codziennego w znaczeniu szerszym, zaś organizacja polityczna umiejscowiona ponad pozostałymi jako jedyna posiadała zdolność osiągnięcia autarkii, samowystarczalności (synonim doskonałości) w zakresie potrzeb materialnych, duchowych i bezpieczeństwa. Mniejsze grupy tego nie potrafią, dlatego potrzebują przynależności do grupy szerszej, cechuje je zarazem zdolność do przeżycia w ich własnym obszarze i niezdolność do pełnej samowystarczalności²⁹”. Kontynuatorem koncepcji Arystotelesa był m.in. J. J. Rousseau. W jego ujęciu partycypacja polegała na zrzeszaniu się w ciała pośrednie, które kształtowały

²⁶ T. Merta, *Nieodzowność konserwatyzmu. Pisma wybrane, Teologia Polityczna*, Warszawa 2011, s. 39-40.

²⁷ W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych społecznie. Struktura, funkcje, modele*, Lublin 2013, s. 38.

²⁸ J. Lipiec, *Spółeczeństwo obywatelskie – analiza esencjalna*, w: *Spółeczeństwo obywatelskie w procesie integracji europejskiej*, B. Goryńska-Bittner, J. Stępień [red.], Poznań 2002, s. 14-18.

²⁹ W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych*, s. 38.

tożsamość i były zdolne do działań na rzecz wspólnego dobra. Efektem umowy społecznej jest podporządkowanie jednostki woli powszechnej, zawsze moralnej i sprawiedliwej. Partycypacja staje się więc podporządkowaniem o charakterze moralnym, ponieważ tylko więzy moralne mają moc kreowania organizacji politycznej realizując w ten sposób wolność, która jest podstawą umów, praw i zobowiązań³⁰.

Partycypacja oznaczająca czynne włączenie się w życie wspólnoty politycznej w ujęciu republikańskim wyraża dążność jednostki do realizacji dobra wspólnego. Troszcząc się o dobro wspólnoty etyczno-kulturalnej, określającej się poprzez wartości i zwyczaj, człowiek realizuje swój własny cel, urzeczywistnia swoją społeczną naturę. Zasadniczą definicją człowieka w modelu republikańskim jest bycie obywatelem, dlatego praktyka cnót obywatelskich to jego osobiste i najważniejsze zadanie związane z uczestnictwem w obywatelskiej wspólnotocie, która z kolei zmierza do zapewnienia wolności i rozwoju swoim członkom³¹.

Partycypacja w klasycznym rozumieniu republikanizmu stanowi powinność i przejaw obywatelskich cnót. Urzeczywistnianie powinności sprawia, że obywatel jest szczęśliwy, unika zagrożeń. „Cnoty obywatelskie, sprawności pozwalające jednostkom chętnie i owocnie służyć wspólnocie, oraz »służba publiczna«, wymagająca od obywateli »bycia niewolnikami sprawy publicznej«, stawały się warunkami, od których spełnienia zależało uchylenie zagrożeń dla wspólnoty i dla wolności jej członków”³².

6. Geneza i rozwój organizacji

Institucje dobroczynne, fundacje, towarzystwa filantropijne, różnego rodzaju stowarzyszenia to tylko przykłady organizacji społecznych, które starają się działać na rzecz zaspokajania potrzeb społecznych. W Europie załączki działalności organizacji społecznych pojawiają się już w okresie średniowiecza. Wtedy to powstają pierwsze fundacje, formalne związki rzemieślnicze i religijne. Nawet jeżeli istnienie tradycyjnych związków cechowych stanowi pewien przejaw oddolnej aktywności społeczeństwa, trudno doszukiwać się w nich kolebki nowożytnego społeczeństwa obywatelskiego. Związki cechowe funkcjonowały jako element Weberowskiego *zaczarowanego świata* i jednego zintegrowanego systemu społecznego. W żadnym stopniu nie były one głosem

³⁰ J.J. Rousseau, *O umownie społecznej*, Łódź 1948, s. 21.

³¹ W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych*, s. 41.

³² Tamże.

nonkonformizmu, lecz instytucjonalnym instrumentem wprzęgnięty w maszynę stabilizowania panującego porządku społecznego. Załączkiem, z którego bierze początek społeczeństwo obywatelskie w formule nowożytnej, są te formy działalności, których penetracja przez państwo uaktywnia w zwykłych obywatelach zdeterminowane reakcje kontestujące, wyrażające się w formowaniu frontu przeciw autorytetom zastanym, państwa absolutystycznego i aksjologii tradycyjnych³³.

O wiele bardziej aniżeli związki cechowe – stanowiące *de facto* zaprzeczenie wolności indywidualnych przez swą reglamentację licencji rzemieślniczych – załączkiem organizacji obywatelskich były pierwsze stowarzyszenia o charakterze niesformalizowanym, powstające w końcu XVI w. w Anglii i Francji, oraz towarzystwa dobroczynności, związki wzajemnej pomocy i pierwsze formy spółdzielczości³⁴. Proliferację różnych form organizacyjnych w Europie wsparły różne postacie aktywności gospodarczo-światopoglądowej, podejmowane i kultywowane pod szyldem religii, czy to utrwalonych tradycyjnych instytucji religijnych Kościoła katolickiego i protestanckich wspólnot kościelnych wyrosłych na gruncie reformacji szesnastowiecznych, czy to różnego typu frakcje dysydenckie tych dwóch głównych nurtów. Zmiana koncepcji prawa naturalnego z tradycyjnego Platońsko-Augustyńskiego w nowożytne rozwinięte przez Grocjusza i Locke’a oraz przyjęty na jego gruncie nowożytny porządek społeczno-moralny z nową koncepcją ideału moralnego sprzyjały powstawaniu różnego rodzaju organizacji o charakterze *stricte* sekularnym³⁵.

Zróznicowanie kulturowe, uwarunkowania polityczne, ekonomiczne i religijne krajów europejskich tłumaczą, dlaczego historia organizacji społecznych nie wyglądała jednakowo, lecz niemal każdy kontekst narodowy Europy kształtował własną specyficzną dla siebie drogę krzewienia kultury organizacyjnej³⁶. W ostatnich dwóch paragrafach niniejszego artykułu, bazując na analizie historycznej, postaram się odnaleźć niektóre czynniki, które wyznaczały odrębne porządki i odrębne formy uzasadnienia dla postawiania i funkcjonowania organizacji. Przy dużej dozie hipotetyczności, w kontekście francuskim postaram się odnaleźć przesłanki przemawiające za tym, że francuskie organizacje obywatelskie czerpały przeważnie z liberalnej tradycji społeczeństwa obywatelskiego, niemieckie zaś wyrastały na bazie tradycji republikańskiej.

³³ J. Habermas, *Strukturalne przeobrażenia*, s. 153-154.

³⁴ E. Leś, *Organizacje społeczne studium porównawcze*, Warszawa 1998, s. 17.

³⁵ Ch. Taylor, *A Secular Age*, Cambridge MA. 2007, s. 177-185.

³⁶ E. Leś, *Organizacje społeczne*, s. 18.

6.1. Francja

Rozwój organizacji społecznych we Francji jest ściśle powiązany z przyjęciem religii katolickiej przez państwo francuskie w V w. W historii postępu francuskich organizacji społecznych można wyróżnić cztery główne fazy. Pierwsza ma miejsce w okresie od wczesnego średniowiecza do wybuchu Rewolucji Francuskiej. Zainicjowana w tamtym czasie działalność społeczna, obejmowała podstawowe dziedziny życia. Były to na początku usługi opieki społecznej oraz medycznej, wspomniane związki rzemieślnicze reglamentujące rzemiosło i handel, a w XVIII w. kluby polityczne, organizacje praw człowieka oraz kręgi konsumentów urynkowanej kultury wyższej. W XVII stuleciu działalność organizacji społecznych poszerza się o świadczenia pomocy medycznej dla najuboższych. Tworzyły się wówczas medyczne punkty konsultacyjne oraz bezpłatne izby chirurgiczne³⁷. Niekiedy zakres oferowanych w nich form pomocy hospitalizacyjnej przewyższał ten, który oferowały szpitale publiczne – wymienione formy samoorganizacji społecznej stały się pierwowzorem współczesnych instytucji *non profit* w dziedzinie opieki medycznej. Nie można oczywiście zapomnieć, że czerpały one dla siebie wzorzec z hospicjów parafialnych oraz różnego rodzaju infirmerii prowadzonych w klasztorach benedyktyńskich.

Miały one za zadanie wspieranie najuboższych, tzn. rozrzucały opiekę nad chorymi i niedołączonymi oraz prowadziły szkoły. Od IX w. we Francji obserwuje się działalność Kościoła i zakonów benedyktynów, franciszkanów i dominikanów oraz organizacji świeckich, zrzeszających rzemieślników, kupców oraz ubogich. Okres kontrreformacji wzmocnił znaczenie zakonów i Kościoła katolickiego w dziedzinie opieki społecznej i edukacji. Zakony żeńskie wprowadziły nowatorskie jak na tamte czasy rozwiązania z dziedziny organizowania opieki nad sierotami. Równe prawo do nauki zawodu przyznano sierotom dzieci oraz dzieciom urodzonym w związkach pozamałżeńskich. Jezuici natomiast rozwijali szkolnictwo, które po dzień dzisiejszy stanowi część organizacji *non profit* we Francji³⁸. Oświecenie francuskie dało impuls dla powstawania klubów społecznych, kręgów naukowych, grup muzycznych, literackie, towarzystw politycznych i filozoficznych. Towarzystwa te sprzeciwiały się niewolnictwu i antysemityzmowi, oraz promowały tolerancją religijną. Ponadto, podejmowały zagadnienia praw i odpowiedzialności jednostki, państwa i społeczeństwa.

Drugi etap rozwoju organizacji społecznych we Francji przypada na lata od wybuchu Rewolucji Francuskiej do wprowadzenia ustawy o stowarzyszeniach

³⁷ Tamże, s. 22.

³⁸ M. Strzelecka, *Charakterystyka Francuskich Ubezpieczeń Zdrowotnych*, [w:] *Modele Ubezpieczeń Zdrowotnych w Systemie Ubezpieczeń Społecznych*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Zeszyt nr 3, Warszawa 1993, s. 94.

w 1901 r. Okres ten można nazwać okresem konfrontacji. Od 1789 r. wszystkie instytucje społeczne stały się przedmiotem ataku ze strony władzy³⁹. W wyniku rewolucji 1789 r. na mocy dekretu d'Allarda z 1791 r., stanowczo zahamowano działalność cechów rzemieślniczych. W tym samym roku uchwalono ustawę *Le Chapelier*, która zakazywała działalności zakonom, szkołom katolickim, organizacjom dobroczynnym, szpitalom i stowarzyszeniom – oprócz klubów politycznych. Lata 1791-1901 cechuje interwencjonizm państwa w sferze zaspokajania potrzeb społecznych. Przejawia się on w sekularyzacji wielu instytucji dobroczynnych, oraz we wprowadzeniu bezpłatnej edukacji publicznej. Na skutek jednak braku regulacji warunków umowy o pracę najemną, zaczęły odradzać się stowarzyszenia wspierające robotników⁴⁰. Polegały one na wzajemnej pomocy w sytuacjach losowych takich jak wypadek w pracy, bezrobocie czy choroba. Stowarzyszenia te przyjmowały postać organizacji tajnych, a miejscem ich działalności z reguły były miasta.

W latach 1815-1848 nastąpiła pewna poprawa warunków funkcjonowania kościoła i zakonów. Kościół odzyskał bowiem na nowo prawo organizowania stowarzyszeń oraz prowadzenia szkół podstawowych i średnich. W tym samym czasie rozpowszechniały się wolnomularskie Towarzystwa filantropijne (*Societe philantropique*), z których inicjatywy powstawało wiele instytucji dobroczynnych. Dopiero w 1864 r. całkowicie uchylono zakaz tworzenia zrzeszeń. W 1884 r. zniesiono zakaz zakładania związków zawodowych. W 1898 r. zalegalizowano istnienie towarzystw pomocy wzajemnej⁴¹. Karta ds. Wzajemności (*Charte de la Mutualite*) przyjęta w tym samym roku, miała na celu regulację statusu towarzystw wzajemnej pomocy oraz określała zakres ich działań. W ten sposób zostały wyodrębnione trzy typy towarzystw pomocy wzajemnej: towarzystwa zwykłe, towarzystwa zatwierdzone oraz towarzystwa pomocy wzajemnej uznanej przez państwo. Działalność tych towarzystw skupiała się na zapewnieniu pomocy w razie wystąpienia jakiegoś ryzyka socjalnego, np. choroby, wypadku przy pracy, starości⁴².

Trzecie stadium rozwoju organizacji społecznych we Francji przypada na lata 1901-1945. Dzięki ustawie z 1901 r. stowarzyszenia świeckie zostały ostatecznie zalegalizowane. Przyczyniło się to do poprawy relacji pomiędzy państwem, a tego typu organizacjami obywatelskimi. Inspiracją dla tworzenia ruchów filantropijnych obejmujących pracodawców był program ochrony świata pracy zawarty w encyklice społecznej Leona XIII *Rerum Novarum* (1891). Głos Kościoła katolickiego stanowił wsparcie dla powstawania

³⁹ E. Leś, *Organizacje Obywatelskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1994, s. 28.

⁴⁰ Tamże, s. 31.

⁴¹ Tamże, s. 42.

⁴² J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Warszawa 1978, s. 623.

quasi-funduszów emerytalnych, zasiłków rodzinnych, oraz pierwszych zorganizowanych rozwiązań problemu mieszkaniowego przez budowanie osiedli przyfabrycznych. W latach dwudziestych i trzydziestych XX w. nastąpił wzrost ubóstwa. Ponieważ państwo zasadniczo nie posiadało publicznych programów pomocy finansowej najuboższym, wzrosła rola oddolnych organizacji charytatywnych. W latach 1940-1944, wiele organizacji działających na podstawie ustawy z 1901 r. zostało rozwiązanych. Rząd Vichy powołał do istnienia pro-rządowe organizacje. W ten sposób część pozbawionych możliwości legalnego działania organizacji przeszła do działalności podziemnej⁴³.

Ostatnia faza rozwoju organizacji społecznych we Francji przypada na lata po zakończeniu II wojny światowej. Jest to faza przełomowa. Powojenna ekspansja systemu zabezpieczenia społecznego we Francji wdrożyła system ubezpieczeń obowiązkowych. Ubezpieczenia te obejmowały wszystkich obywateli, dzięki nim towarzystwa ubezpieczeń wzajemnych i organizacje społeczne zaczęły zmieniać swoje funkcje. Od połowy lat sześćdziesiątych XX w. zanotowano niespotykaną dotąd proliferację organizacji. Organizacje społeczne zaczęły działać zarówno w dziedzinie usług socjalnych, opieki zdrowotnej, ochrony środowiska, praw kobiet oraz rozwijały współpracę międzynarodową. Okres, w którym organizacje społeczne rozwinęły się najbardziej przypadła w okresie rządów socjalistów. Administracja prezydenta F. Mitteranda w 1982 r., wprowadziła zachęty i zwolnienia podatkowe oraz subsydia, tworząc w ten sposób klimat sprzyjający powstania wielu organizacji obywatelskich⁴⁴. Według założeń reformy o decentralizacji, organizacje społeczne, stowarzyszenia, towarzystwa pomocy i fundacje rozpoczęły działania z zakresu zadań publicznych w dziedzinie usług socjalnych oraz w zakresie zatrudnienia.

6.2. Niemcy

Warunki powstania organizacji społecznych w Niemczech określała tradycja samorządności oraz zasada pomocniczości. Habermas wspomina o oświeceniowych towarzystwach naukowych (*Tischgesellschaften*) funkcjonujących w obszarze języka niemieckiego⁴⁵. W 1917 r. została założona najstarsza fundacja niemiecka, była to fundacja szpitalna. Zlikwidowanie systemu feudalno-cechowego w XVIII w. i wprowadzenie samorządów miejskich dało początek działalności obywatelskiej w życiu publicznym. Tworzące się wówczas izby handlowe i przemysłowe oraz wolne stowarzyszenia zawodowe zaczęły pełnić

⁴³ Tamże, s. 624.

⁴⁴ Tamże, s. 625.

⁴⁵ J. Habermas, *Strukturalne przeobrażenia*, s. 166-167.

ważne funkcje w życiu ekonomicznym ekonomiczną oraz miały ważne znaczenie w integracji politycznej. Państwo pełniło wobec nich kontrolę polityczną i instytucjonalną⁴⁶.

Zasada samorządności była pierwszym systemem instytucjonalnym porządkującym kontakty państwa z instytucjami społecznymi w Niemczech. W latach 80. i 90. XIX w. powstające towarzystwa ubezpieczeniowe były w dużej mierze instytucjami niezależnymi od państwa. Zarządy składały się z przedstawicieli pracodawców i pracowników, jednak cały czas były poddane ścisłym kontrolom państwa.

W 1848 r. powstała protestancka organizacja społeczna (*Diakonisches Werk*), a w 1897 r. powstała organizacja charytatywna Kościoła katolickiego (*Caritas*). Obydwie organizacje miały istotny wpływ na rozwój organizacji lokalnych o charakterze religijnym. W 1863 r. powstał Niemiecki Czerwony Krzyż, w 1917 r. Dobroczynność Żydowska (*Zentralwohlfahrtsstelle der Juden in Deutschland*), w 1919 r. powstanie Dobroczynności Robotniczej (*Arbeiterwohlfahrt*) oraz w 1920 r. Parytetowy Związek Socjalny (*Deutscher Paritätischer Wohlfahrtsverband*)⁴⁷. Wszystkie wyżej wymienione organizacje stały się niezastąpionym podmiotem zaspokajania potrzeb społeczeństwa niemieckiego.

Decydujący wpływ na niemiecką politykę przed i po III Rzeczy miał tzw. ordo-liberalizm. Reprezentowany był przez szkołę o tej samej nazwie. „Ordoliberalizm porzuca definitywnie nostalgię za społeczeństwem organicznym i domaga się społeczeństwa zorganizowanego, gdzie grupy naturalne mają ustąpić miejsca grupom kontaktowym. Jednocześnie dobro wspólne przestaje mieć wartość obiektywną, przyjmując charakter konsensusu, który swoją legitymizację zawdzięcza szacunkowi, jakim otaczają go obywatele”⁴⁸. Wiek XX nadaje rzeczywistości organizacji obywatelskich nowe profile dzięki działalności szkoły fryburskiej. Według jej założeń, państwo zostaje wyłącznym ośrodkiem sprawowania władzy. Kultywowana w Niemczech zasada pomocniczości przywracała równowagę pomiędzy państwem, a społeczeństwem. Dzięki temu przestrzeń pomiędzy jednostką, a państwem zostaje wypełniona przez wolne oddolne stowarzyszenia. „Społeczeństwo organiczne ustępuje miejsca koncepcji społeczeństwa zorganizowanego, którego konieczność, uzasadnia się nie tyle pewną wizją ontologiczną, ile pragnieniem uniknięcia pokusy etatyzmu. Tu właśnie zasada pomocniczości odzyskuje swe istotne znaczenie, gdyż ustanowienie społeczeństwa o pewnej strukturze wymaga rozstrzygnięcia kwestii podziału kompetencji”⁴⁹.

⁴⁶ E. Leś, *Organizacje społeczne*, s. 23.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Ch. Millon-Delsol, *Idea Subsidiarności*, [w:] *Subsidiarność, Monografie i Studia*, Warszawa 1998, s. 39.

⁴⁹ Tenże, *Krótką Historia Idei Pomocniczości*, Warszawa 1995, s. 33.

Realizacja zasady pomocniczości nastąpiła w okresie Republiki Weimarskiej. W tym czasie pojawił się dynamiczny rozwój organizacji społecznych o charakterze politycznym, ekonomicznym i socjalnym. Od 1949 r. zasada samorządności regulowała funkcjonowanie życia ekonomicznego i społecznego w Niemczech. Idea subsydiarności w latach 50. została poparta przez dwie partie chadeckie CDU i CSU. Znalazła się ona również w Konstytucji niemieckiej oraz stała się inspiracją dla aktów prawnych. W latach 1950-1975 pojawiły się ustawy o pomocy młodzieży, kodeks socjalny, federalna ustawa o pomocy społecznej. Ustawy te określały pierwszeństwo organizacji w świadczeniu usług z tego zakresu. Zaczęła ona stanowić narzędzie w sprawie podziału kompetencji pomiędzy państwem a partnerami społecznymi. Na mocy tejże zasady, rola realizacji usług socjalnych przypadła niezależnym organizacjom społecznym.

Przeciwnicy i sceptycy zasady subsydiarności wysuwali trzy główne argumenty przeciwko przyjętym rozwiązaniom ustawowym. Po pierwsze, uznali zapisy ustawy za degradujące dla instytucji państwowych. Instytucje te zostały pozbawione swojej dotychczasowej roli i wyparte na „drugi plan” realizatorów usług społecznych. Po drugie, uzasadniali, że zasada subsydiarności wywodząca się z nauki społecznej Kościoła katolickiego i prawa naturalnego, nie ma zastosowania w społeczeństwie nowoczesnym, w którym wyczerpały się rezerwy aksjologii tradycyjnych. Po trzecie, dowodzili, że tak uprzywilejowane organizacje niepaństwowe przekształcają się w ciała o charakterze monopolistycznym. To powoduje, że na danym terytorium obywatele nie mają swobodnego wyboru usługodawców⁵⁰. Niemiecki Trybunał Konstytucyjny ustosunkował się do tych zarzutów. Wyjaśniono, że przyznanie prawa pierwszeństwa organizacjom obywatelskim w świadczeniu usług socjalnych nie oznacza lekceważenia innych podmiotów. W uzasadnieniu posłużono się również argumentem, że sektor publiczny nie byłby w stanie samodzielnie sprostać obowiązkowi świadczenia usług socjalnych ze względów organizacyjnych i finansowych⁵¹.

Odpowiedzialność za usługi społeczne pełni administracja publiczna. Jest ona odpowiedzialna za zapewnienie usług na takim poziomie, który zagwarantuje efektywność ekonomiczną, oraz odpowiednio wysoką jakość. Organizacje społeczne w swych działaniach kierują się przede wszystkim dobrem jednostki, której świadczą określoną usługę. Z reguły są to organizacje *non profit*, co odróżnia je od instytucji komercyjnych. Te drugie powinny spełniać jedynie rolę uzupełniającą⁵².

⁵⁰ E. Leś, *Organizacje społeczne*, s. 28.

⁵¹ Tamże, s. 32.

⁵² E. Leś, *Niemieckie Organizacje Pozarządowe w Sferze Socjalnej: Transformacja Sfery Społecznej w Polsce a Niemieckie Doświadczenia*, Warszawa 1996, s. 11.

Zakończenie

Dwie odrębne tradycje interpretacji społeczeństwa obywatelskiego: tradycja republikańska i liberalna determinują odmienne koncepcje zaangażowania społecznego. Z perspektywy liberalnej, uczestnictwo w życiu społecznym interpretuje się w kontekście korzyści dla pojedynczych osób, przez co daje się wyróżnić dwie ścieżki interpretacyjne. Pierwsza, dotyczy realizacji interesów indywidualnych, w tym zakresie mieszczą się wszystkie formy samopomocy i wzajemności. Druga związana jest z interpretacją psychologiczną, tj. przez indywidualne korzyści i zadowolenie człowiek angażuje się tak długo, jak długo aktywność przynosi mu wewnętrznie zadawalające i korzyści⁵³. Natomiast w tradycji republikańskiej gotowość do uczestnictwa w życiu społecznym związana jest motywem aksjologicznym oraz z lojalnym zobowiązaniem jednostek i grup wobec społeczeństwa. To z aksjologii i lojalności wychodzi impuls zaangażowania, one też w istotnym stopniu zaangażowanie to stymulują i podtrzymują.

Czy jednak można tak modelowo rozdzielać tradycję liberalną i republikańską? Mimo specyficznych warunków historycznych, z jakich wyrastają obydwie tradycje, nie stanowią one postaci czystych, lecz nakładają się na siebie. Mimo odmienności łączy je jedna zasadnicza kategoria chyba najważniejsza w kontekście społeczeństwa obywatelskiego, mianowicie, świadomość autonomicznego decydowania o sobie przejawiająca się w gotowości tworzenia organizacji oddolnych, które powstają spontanicznie na bazie praktycznych interesów życia, pozostają bliskie sprawom zwyczajnych ludzi. Interes praktyczny odkrywany przez zwyczajnych ludzi jest źródłem informacji o ich autentycznych potrzebach⁵⁴. Świadomość autonomii jest płaszczyzną łączącą tradycję liberalną i republikańską, analogicznie do negatywnego wolnościowego prawa jednostki, z którego wychodzą i w którym spotykają się założenia tradycji liberalnej i republikańskiej.

Streszczenie

Spółeczeństwo obywatelskie obok wolnego rynku, sfery publicznej, demokracji partycypacyjnej stanowi unikalną jednostkę ontyczną wykształtowaną w nowożytnym procesie dezintegracji Weberowskiego *enchanted world* oraz jego rozpadu na funkcjonalne systemy cząstkowe: ekonomię, politykę, rodzinę, kulturę, religię, naukę. Mimo różnic

⁵³ W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych*, s. 31.

⁵⁴ A. Szahaj, *Teoria krytyczna szkoły frankfurckiej. Wprowadzenie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 67.

tradycji i kontekstów, w jakich formuje się i z jakich wychodzi społeczeństwo obywatelskie, jego źródłem i zakorzenieniem jest niezmiennie indywidualne prawo wolności rozumiane negatywnie. W tradycji liberalnej interpretuje się je jako ochronę wolności jednostkowej w zakresie realizacji indywidualnych potrzeb zwłaszcza rynkowych, w tradycji republikańskiej rozumie się je jako naturalną wolność jednostek do tworzenia zrzeszeń, a przez zrzeszeniowość jako wolność kreowania zbiorowej opinii i woli, która, jak wiadomo, stanowi prawomocną podstawę ustrojową w systemie demokratycznym. Jednym z czynników konstytutywnych nowożytnego społeczeństwa obywatelskiego jest inicjatywa oddolna jednostek i grup. Chodzi w niej o naturalną ludzką potrzebę działania, to z niej wychodzi impuls dla powstawania organizacji obywatelskich. Same organizacje obywatelskie, ich profil, główne cele i założenia kształtowane są przez konteksty kulturowe ważne zwłaszcza w przypadku Europy będącej kontynentem historycznych narodów, z których każdy dysponował własnym unikalnym rozumieniem emancypacji, wolności i własną koncepcją samostanowienia. Nawet jeżeli historyczne uwarunkowania poszczególnych narodowych regionów Europy z ich unikalnym bagażem kulturowym profilują i wspierają tradycje obywatelskie o profilu *stricte* liberalnym bądź republikańskim, różnorodność życia społecznego koryguje modelowe zaszufładowania, sprawiając, że trudno wskazać czyste postaci organizacji liberalnych bądź republikańskich. Najczęściej te dwa model nakładają się na siebie z przewagą czynnika liberalnego bądź republikańskiego. W każdym jednak przypadku społeczeństwo obywatelskie łączy pragnienie emancypacji osiąganego na drodze autonomicznego samostanowienia o sobie. A oddolne niezależne organizacje obywatelskie, jakie powstawały w nowożytności są i pozostają jednym z istotnych przejawów społeczeństwa obywatelskiego aspirującego osiągnięcia warunków egzystencji według własnych ambicji.

SŁOWA KLUCZOWE: społeczeństwo obywatelskie, tradycja republikańska, tradycja liberalna, autonomia, prawa jednostkowe, nowożytność Francja, Niemcy

Abstract

The chosen aspects of the role of civil society played between liberal and traditions

Civil society alongside the public sphere's free market, participatory democracy is a unique oniric entity formed in the modern process of the disintegration of Weberowski enchanted world and its dissolution into functional partial systems: economy, politics, family, culture, religion, science. Despite the various traditions and contexts in which civil society is being formed, its source is invariably and individual right of freedom understood negatively. In the liberal tradition, they are interpreted as the protection of individual freedom in the implementation of individual needs, especially market ones, in the republican tradition, it is understood as the natural freedom of individuals to form associations, and through unionism, as the freedom to create collective opinion and will,

which, as it is known is the legitimate foundation of the democratic system. One of the decisive factors of modern civil society is the grass-roots initiative of individuals and groups. The civil organizations themselves, their profile, main goals and assumptions are shaped by cultural contexts, especially important in the case of Europe being a continent of historical nations, each of which had its own unique understanding of emancipation, freedom and its own concept of self-determination. Even if historical conditions of individual national regions of Europe with their cultural baggage profile and support civil traditions with a strictly liberal or republican profile, the diversity of social life corrects the modeling pigeonholing, making it difficult to indicate the clear form of liberal or republican organizations. In each case, however, civil society combines the desire for emancipation achieved through autonomous self-determination. Grass-roots independent civil organizations that were being made in modern times are and remain one of the important aspects of civil society aspiring to achieve living conditions according to their own ambitions.

KEYWORDS: civil society, independence, Modern France, Germany, individual law

Bibliografia

- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Warszawa 1978.
- Bellah R.N., Madsen R., Sullivan M.W., Swidler A., Tipton S.M., *Skloność serca. Indywidualizm i zaangażowanie po amerykańsku*, Warszawa 2007.
- Berlin I., *Two Concepts of Liberty* (1958), s. 12-14. <http://faculty.www.umb.edu/steven.levine/courses/Fall%202015/What%20is%20Freedom%20Writings/Berlin.pdf> (11.04. 2018).
- Ferguson A., *An Essay on the History of Civil Society*, T. Cadell, London [1767] 1782, s. 122, 128, <http://oll.libertyfund.org/titles/ferguson-an-essay-on-the-history-of-civil-society> (11.04.2018).
- Gadowska K., Winczorek J., *Sfera publiczna – funkcje, dysfunkcje normy oficjalne i nieoficjalne*, „Studia Socjologiczne” 1-208 (2013), s 5-18.
- Gliński P., *O społeczeństwie obywatelskim w Polsce: teoria i praktyka*, [w:] *Homo eligens. Społeczeństwo świadomego wyboru. Księga jubileuszowa ku czci Andrzeja Sicińskiego*, D. Gawin [red.], Warszawa 1999, s. 98-124.
- Habermas J., *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, W. Lipnik, M. Łukasiewicz [tłum.], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa [1962] 2007.
- Habermas J., *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, W. Lipnik, M. Łukasiewicz [tłum.], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa [1962] 2007.
- Habermas J., *Ach, Europa. Kleine Politische Schriften XI*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M [2008] 2014.
- Hobbes T., *O obywatelu*, [w:] *Elementy filozofii*, Cz. Znamierowski [tłum.], Warszawa 1956, t. II, s. 195-250.
- Kocka J., *Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego i próby jego urzeczywistnienia od XVIII wieku*, [w:] *Obywatel, Odrodzenie pojęcia*, B. Markiewicz [red.], Warszawa 1993, s. 8-22.
- Leś E., *Niemieckie Organizacje Pozarządowe w Sferze Socjalnej: Transformacja Sfery Społecznej w Polsce a Niemieckie Doświadczenia*, Warszawa 1996.
- Leś E., *Organizacje społeczne studium porównawcze*, Warszawa 1998.

- Leś E., *Organizacje Obywatelskie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1994.
- Lipiec J., *Spółeczeństwo obywatelskie – analiza esencjalna*, [w:] *Spółeczeństwo obywatelskie w procesie integracji europejskiej*, B. Goryńska-Bittner, J. Stępień [red.], Poznań 2002, s. 14-18.
- Lock J. *Dwa traktaty o rządzie*, Z. Rau [tłum.], Warszawa 1992.
- Łukaszewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa [1962] 2007.
- Koselleck R., *Krytyka i Kryzys. Studium patogenezy świata mieszczańskiego*, J. Duraj, M. Moskaiewicz [przekł.], Biblioteka Res Publici Nowej, Warszawa 2015.
- Merta T., *Nieodzowność konserwatyizmu. Pisma wybrane, Teologia Polityczna*, Warszawa 2011.
- Millon-Delsol Ch., *Idea Subsidiarności*, [w:] *Subsidiarność, Monografie i Studia*, D. Milczarek [red.], Warszawa 1998, s. 29-50.
- Millon-Delsol Ch., *Krótką Historia Idei Pomocniczości*, Warszawa 1995.
- Rousseau J.J., *O umownie społecznej*, Łódź 1948.
- Schmitt C., *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, Duncker und Humboldt, Berlin [1923] 1961.
- Strzelecka M., *Charakterystyka Francuskich Ubezpieczeń Zdrowotnych*, [w:] *Modele Ubezpieczeń Zdrowotnych w Systemie Ubezpieczeń Społecznych, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Zeszyt nr 3*, Warszawa 1993, s. 90-106.
- Szahaj A., *Teoria krytyczna szkoły frankfurckiej. Wprowadzenie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Szymczak W., *Partycypacja osób zaangażowanych społecznie. Struktura, funkcje, modele*, Lublin 2013.
- Taylor Ch., *A Secular Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA. 2007, s. 208-211.